

*KIS Dávid*¹:

„A debreceni presbitérium
igen nagy célra van elhívva...”
Vitás ügyek a debreceni presbitériumban
az 1920-as évek első felében

*Abstract. “The Presbytery of Debrecen Is Called to a Great Purpose...” –
Controversial Issues in the Presbytery of Debrecen in the
First Half of the 1920s*

The Reformed congregation of Debrecen was the largest and most famous local church at that time in Hungary. More than 70,000 Reformed citizens lived in Debrecen. The presbytery consisted of 100 members. The presbyters of Debrecen felt a responsibility not only for their congregation but for the whole Hungarian Reformed Church even when the local church was in an extremely difficult situation after the World War I – financial crises, political storms, problems in administration and organization.

This paper aims to give an insight into the functioning of the presbytery, with particular reference to controversial issues.

In several articles and conferences, the presbyters dealt with the office of the presbyter, its development, historical examples, the presbyters' tasks, and the

¹ Református lelképásztor, Bihartorda/Nagyrábé; e-mail: ksdvd04@gmail.com.

election method. In addition, two longer papers were published, which dealt with the congregation's problems and possible solutions. Besides all this, the church taxes – which generated heated debates – were the critical issues in the life of presbytery.

I believe the mentioned issues are still relevant for our church, so we should draw certain conclusions from these.

Keywords: presbytery, controversial issues, the office of presbyter, church organization, taxes

1. Bevezetés

„A debreceni presbitérium igen nagy célra van elhívva, nevezetesen arra, hogy égő szövétnéke legyen a többi presbitériumnak...”²

A debreceni gyülekezet az 1920-as években az ország legnagyobb és leghíresebb egyházközsége volt. Több mint 70.000 református élt a cívisvárosban. Nem meglepő, hogy a presbitérium létszáma a törvény által maximalizált száz fő volt. A fenti idézet jól mutatja, hogy a debreceni presbiterek nemcsak saját gyülekezetük, hanem a teljes magyar reformátusság iránt felelősséget éreztek. Még akkor is, amikor az egyházközség rendkívül nehéz helyzetben volt a világháborút követően. Súlyos anyagi válság, politikai szélviharok, az adminisztráció és a gyülekezetszervezés – a hatalmas méret miatt – nehézségei megannyi megoldandó feladatot róttak a gyülekezet elöljáróira.

Az 1920-as években a presbitérium olyan vitára alkalmas kérdésekkel foglalkozott, mint a presbiteri tisztség fogalmi meghatározása és a gyakorlati tapasztalatok közötti különbségek, a debreceni egyházközség jövője, valamint a minden korban érzékeny témának számító adóügy.

² [n. n.] (1924b): A debreceni presbiterek konferenciája, In: *Vasárnap*. 11. 9. 33.

2. „Példaadó hivatalokban a hit, erkölcs és jó cselekedetek törvénye szerint igazán példaadással teljesítitek kötelességeketek”³ – a presbiteri tiszttel kapcsolatos vélemények

A debreceni gyülekezetben az 1920-as évek első felében élénken foglalkoztak a presbiteri tisztséggel, annak kialakulásával, a történelmi példákkal, a presbiterek személyével és feladataival, valamint a választás módjával. 1924-ben⁴ és 1925-ben⁵ egyhetes presbiteri konferenciákat tartottak. A konferenciákon esténként egy-egy előadást hallgathattak meg az érdeklődők a fenti témákkal kapcsolatban. Az előadások egy részét írásban is publikálták. Emellett számos további újságcikkben igyekeztek a szerzők körbejárni a presbitériummal kapcsolatos kérdéseket. A gyülekezet választott vezetőinek szerepét övező élénk figyelem több tényezővel is magyarázható. Egyfelől 1923-ban és 1925-ben is presbiterválasztást⁶ tartottak a gyülekezetben. A választás és az újonnan választott presbiterek belépése önmagában is indokolta tette, hogy foglalkozzon egy gyülekezet a témával. Ugyanakkor a válságos időszakok is növelték a presbitérium szerepét. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a nehéz kérdések sok esetben vezetnek a presbitérium egységének megbomlásához. Ez történt Debrecenben is. A viták és a megosztottság pedig még inkább a mindennapi élet, a közbeszéd tárgyává tették a gyülekezet fő döntéshozó testületét. Mindezek összessége vezethetett a presbiteri tiszt részletes tárgyalásához, alkalmanként a kialakult gyakorlatok felülvizsgálatához.

³ BALTAZÁR Dezső (1924): Üdvözlés a presbiterek eskütétele alkalmával, In: *Vasárnap*. 11. 5. 18.

⁴ 1924.02.18–25.; Előadók és témák: Dr. Erdőss Károly – Históriai alapok: az őskeresztény presbiterekről; Dr. Sz. Kun Béla – A magyar református presbiter; Dr. Vásáry István – A presbiter kötelessége az egyház anyagi élete fenntartása körül; Dr. Juhász Nagy Sándor – A debreceni egyház szervezete; Dr. Ecsedi István – A presbiter és az iskolák; Dr. Balla Bertalan – Egyháztársadalmi teendők. [S. I.] (1924): A debreceni presbiterek konferenciája, In: *Vasárnap*. 11. 6. 21–22.

⁵ 1925.02.23–25. Téma: A Debreceni egyház múltja, jelene és jövője. [R. I.] (1925): Második presbiteri konferencia előtt, In: *Vasárnap*. 12. 8. 36.

⁶ „A presbitérium tagjai 12 évre választatnak s hivatalukat eskütétellel foglalják el. A rendes tagok egynegyede, valamint a póttagok is három év múlva kilépnek és új választás alá esnek.”, In: *MREt* 1906/31. Az 1923-as választás feltehetőleg egy halasztott választás volt.

A beszámolókbán, újságcikkekben megjelenő tanulságos gondolatok kisebb témák szerint lesznek ismertetve, éspedig: a presbiterek választása, a presbiter személye és végül a presbiter feladatai.

2.1. A presbiterek választása

Baltazár Dezső 1924-ben az új presbiterek eskütétele alkalmával a következőket mondta: „Nagyon kívánatos volna, hogy a presbiterré történt megválasztatásokat nem emberek dolganak tekintenének, hanem a Szentlélek reátok való szállásának.”⁷ Ez az idézet rávilágít az egyházi választások – nemcsak presbiterválasztásra vonatkozik – azon kettőségére, amelyet az isteni kiválasztásban, elhívásban és az emberek közötti választási – jogi – folyamatban találunk.

Az akkor érvényes egyházi törvény a presbiterek kiválasztását *az egyházközség választásra jogosult tagjaira* bízta.⁸ Ebből kiindulva Imre Lajos *A református presbiter kiskátéja c.* munkájában azt is kimondta, hogy „Minden gyülekezet felelős tehát a presbitereiért, mert ő választotta őket.”⁹ A gyülekezet választási joga és felelőssége nem megalapozatlanul került megfogalmazásra. Már korábban is ez a polgári választásokhoz hasonló gyakorlat és értelmezési keret volt jelen, legalábbis a gyülekezetek egy részében. Révész Imre azonban arra a megállapításra jutott, hogy ez a rendszer már túlságosan is hasonlított a politikai választásokra, és ez eltorzulásokhoz vezetett.¹⁰ Mit is kell ezen érteni? A gyülekezeti tagok választási joga és felelőssége természetesen vezetett ahhoz a megállapításhoz, hogy a presbiterek valójában a szavazók „választott képviselői” az egyházi adminisztrációban. A megválasztott tisztségviselővel szemben elvárás volt, hogy az őt megválasztó közösség érdekeit képviselve végezze feladatát, és a közösség felé beszámoljon a folyó ügyekről. Ezt az elvet jól ismerjük a polgári, népképviseleti rendszerből. Továbbá arra is találunk utalást, hogy egyes gyülekezetekben – többek

⁷ BALTAZÁR (1924), 17.

⁸ MREt 1906. 27.

⁹ IMRE Lajos (1923): A református presbiter kiskátéja, In: *Vasárnap*. 10. 45. 179.

¹⁰ RÉVÉSZ Imre (1924): Mit kell tudni minden református embereknek a Kálvin presbitériumáról? In: *Vasárnap*. 11. 17. 65–67.

között Debrecenben – pártoskodás is kialakult a presbiterválasztás kapcsán. Azonban adódik a kérdés, hogy a presbiteri tisztség valóban erről szól-e.

Szentpéteri Kun Béla éles kritikát fogalmazott meg a fentiekkel szemben. Meglátása szerint a református egyházban széles körben elterjedt az a szerinte téves felfogás, „hogy a presbitereket afféle egyházközségi képviselőnek tekintik, arra való, hogy a nép akaratát, az egyházközség igazgatásában, különösen anyagi ügyeinek intézésében kifejezésre juttassák és a lelkipásztor munkáját ellenőrizzék”.¹¹ Szentpéteri meglátása szerint a református presbiter nem a nép képviselője az egyház hivatali rendszerében, hanem Jézus Krisztus szolgája. Mint szolga – akit az Isten kiválasztott és elhívott – az Isten felé vannak kötelezettségei, ami nem merülhet ki az adóügyek terén meghozott döntésekben vagy egyéb adminisztrációs feladatokban. Idős Révész Imre *Kálvin élete és a kálvinizmus* c. munkáját idézve és továbbgondolva Szentpéteri arra a megállapításra jutott, hogy az a presbitérium, amely nem mondhatja el magáról, hogy *Jézus Krisztussal együtt élő férfiakból áll*, az nem keresztyén és nem református presbitérium.

Annak a veszélyét és káros következményeit Szentpéteri kiválóan összefoglalta, hogyha a választás során egyedül a gyülekezet választói feladatait és jogait hangsúlyozzuk. De akkor mi lehet a megoldás? Szentpéteri előadásában azt is leírta, hogy a régi presbitériumoknál – és egynémely helyen még akkor is – az volt a szokás, hogy a megüresedett tisztségekre a presbiterek választottak megfelelő személyt a gyülekezet tagjai közül, és a gyülekezet ezt a döntést csak megerősíthette.¹² Ugyanakkor Szentpéteri nem állította azt, hogy a gyülekezettől feltétlenül el kellene venni a választási jogot. Kálvin Jánost idézve azt javasolta, hogy a gyülekezet készüljön lelkileg a választásra, mint *a lehető legkomolyabb dologra*. Tartsanak böjtöléseket és imádságokat, így kérve az Isten bölcsességén alapuló választást.¹³

Ezek a választásokkal kapcsolatos kérdések mindig aktuálisak az egyház életében; érdemes ma is megfontolás tárgyává tenni a régiek következtetéseit és tanításait.

¹¹ SZENTPÉTERI KUN Béla (1924): A magyar református presbiter, In: *Debreceni Protestáns Lap*. 44. 10. 81–82.

¹² Uo.

¹³ Uo.

2.2. A presbiter személye

A presbiteri tiszttel kapcsolatban nemcsak a kiválasztási mód került vizsgálat alá, hanem maga a presbiter személye is. Vagyis az akkori előadók – akik között többségében presbitereket találunk – véleménye szerint az is nagyon fontos, hogy kit választunk meg erre a tisztségre.

A törvény a presbiterekkel szemben a következő elvárásokat támasztotta: „Presbiterségre választható az egyházközségnek minden olyan férfi tagja, aki választó s tisztességes és egyházas életet él.”¹⁴ Az ezzel kapcsolatos írásokban jogosan tették fel a kérdést, hogy vajon ez elegendő elvárás-e a presbiterjelöltekkel szemben? Összefoglalóan az mondható el, hogy ez a követelményrendszer szükséges, de nem elégséges.

Az őskeresztény gyülekezetek gyakorlatát alapul véve Erdőss Károly a következő pontokban foglalta össze a jó presbiter ismérveit: az élet dolgaiban kellő tapasztalattal rendelkező, tisztességes, mértékletes, derék ember, aki Istenfélőként rendszeresen imádkozik, a Szentírást olvassa, az istentiszteleteket látogatja és hűséges Jézus Krisztus egyházához.¹⁵

Balla Bertalan hosszabb lélegzetvételű előadásában – amelyről később még részletesebben is lesz szó – a kálvinista öntudatot mint az *Istentől való függésben folytatott életet* tette a fő értékmérővé. Balla szerint a kálvinista öntudatból fakadóan egy presbiterrel szemben az is hangsúlyos elvárás, hogy világi összefüggésben szabadon és függetlenül tudja az egyház érdekeit képviselni.¹⁶

Hasonló megállapításra jutott a korábban már idézett Szentpéteri Kun Béla, aki szerint azok legyenek presbiterek, akik az istenfélelemben, a vallásos buzgóságban, Jézus szolgálatában a legkiválóbbnak bizonyultak. Ugyanakkor Szentpéteri fájdalmasan azt is megállapította, hogy a lelki, hitéleti kívánalmak gyakorlatban sem érvényesültek.

¹⁴ MREt 1906. 30. Választói joga annak van, aki 24 évnél idősebb vagy házas, továbbá az egyházi közteherviselésből, vagyis a személyi és esetlegesen a vagyonadó befizetéséből kiveszi a részét.

¹⁵ ERDŐSS Károly (1924): Az őskeresztény presbiterek, In: *Debreceni Protestáns Lap.* 44. 9. 73–75.

¹⁶ BALLA Bertalan (1924): A debreceni presbiter egyháztársadalmi feladatai, In: *Vasárnap.* 11. 10. 38.

„A kiválasztásnál meglevő felületesség maga után vonja, hogy a presbiterek sorában nagyon sokszor foglalnak helyet olyanok, akik nem képesek és nem alkalmasak keresztyén egyházi előjárók lenni... látnom kell olyanokat, akik az úri szent vacsorához éveken át nem járulnak; akik gyermekeik komoly, vallásos neveltetését, konfirmáltatását, szentségekben részesítését elhanyagolják; akik a családjukban előforduló házasságnak a mi egyházunk színe előtt is megkötését mellőzik; akik egy kedvező vegyes házasság kedvéért hajlandók gyermekeiknek megengedni, vagy akár maguk megtenni, hogy a házasságból születendő gyermekek vallása tekintetében a másik fél javára megegyezést kössenek.”¹⁷

Szentpéteri azt javasolta, hogy a leendő presbiterekkel szemben végig kell gondolni, hogy valóban hitéletéből fakadó elköteleződés motiválja-e a jelöltet vagy a tisztséggel járó megbecsülés, a remélt előrelépés a karrierben, esetlegesen a személyes kapcsolatok kiépítése.

Imre Lajos a részegesek, káromkodók és haragtartók mellett azokat is alkalmatlannak tartotta, akik az istentiszteleteken nem vesznek részt rendszeresen, akik református hitükről nem tesznek tanúságot a mindennapokban, és akik nem az egyház javát tartják elsődlegesnek. A lelki és vallásos életre vonatkozó kitételek komolyan vétele ma is egyházunk javára válna. Annál is inkább, mert ahogyan Imre Lajos megfogalmazta: „Jaj annak a népnek, amelynek vak vezetői vannak!”¹⁸

2.3. A presbiter feladatai

A presbiterek feladatait a törvény két nagy csoportra osztotta. Ezek szerint a presbiternek kötelessége egyfelől a gyűléseken megjelenni, a bizottságok munkájában aktívan részt venni, az esetleges kiküldetéseket teljesíteni. Másfelől a presbitereknek feladatuk van a gyülekezeti tagok buzdításában, támogatásában és a példamutatásban is. A megválasztott presbiterek az eskütétel alkalmával fogadalmat tettek a törvények, a tíz

¹⁷ SZENTPÉTERI KUN (1924), 90.

¹⁸ IMRE (1923), 179.

parancsolat és a hitvallások megtartására, az istentiszteletek, ünnepek és az úrvacsora sákramentumának méltó megélésére, a lelkészek és tanítók munkájának segítésére, az egyház érdekeinek mindenekelőtt való képviselőtére, a példaadásra és szükség esetén az eltévlyedettek józan megintésére. A törvényben és az eskü szövegében tehát általános, de sokrétű feladatkört találunk megfogalmazva.

Balla Bertalan előadásában külön a debreceni presbiterek előtt álló feladatokat vázolta. Ebben a leírásban már konkrét, de jóval összetettebb felsorolást találunk – az elrekvirált harangok pótlásától kezdve egészen gyülekezeti tagok meglátogatásáig.¹⁹ Ennek a részletes megtárgyalása előtt azonban érdemes az általános teendőket megvizsgálni.

A Debreceni Presbiteri Konferencia felvezető híradásában a tanácskozási küldetését a következőkben foglalták össze a szervezők: „egy cél lebegjen előttünk: Isten országának terjesztése. Ez a konferencia éppen azt célozza, hogy ne csak az anyagiakban, azoknak kiszámításában legyenek hívek és vezetők a presbiterek, mely másodrendű, hanem a lelkiekben, mely első és legégetőbb szükség.”²⁰

Az idézett szövegből kitűnik, hogy a presbiterek feladataival kapcsolatban megfogalmazott elvekben és a gyakorlatban eltéréseket találunk. A debreceni egyházi helyzetet jól ismerő, az ottani problémákra – pl. kevés lelkész – megoldásokat kereső előadók ugyanis nem az adminisztrációs és anyagi ügyekben határozták meg a presbiterek legfontosabb teendőit, hanem a lelki és hitélet területén.

Erdőss Károly az őskeresztyén gyülekezetek helyzetét felidézve a nyájról való gondoskodás feladatára hívta fel a figyelmet, amelyet a jó presbiter imádságos szívvel és éber figyelemmel végez.²¹

Révész Imre Kálvin genfi presbitériumának működését vizsgálva megállapította, hogy a debreceni presbitérium legnagyobb hiányossága, hogy „kizárólag az egyházkormányzat közigazgatási és gazdasági részével foglalkozik, a fegyelmi részével pedig – noha ez a szíve és a létalapja az egyház kormányzatának – édeskeveset törődik”.²² 1924 januárjában a *Vasárnap* című újságban közöltek néhány pontot a debreceni presbitérium legrégebbi jegyzőkönyveiből. Ebben a felsorolásban kitűnik két határozat,

¹⁹ BALLA (1924), 59.

²⁰ [S. I.] (1924), 22.

²¹ ERDŐSS (1924), 74.

²² RÉVÉSZ (1924), 66.

amelyek a Révész által is hiányolt egyházfegyelmi kérdések felé terelik gondolatainkat. Az 1744-ből idézett *Morum Censorok* felállítása és az 1749-ből való felhívás az úrvacsorai visszásságok elkerülését célzó javaslatok betervezésére egyaránt a presbitérium a jó rend fenntartására irányuló elkötelezettségét jelezte.²³

A konferencia megfogalmazott célkitűzése, valamint a felidézett történelmi példák azt mutatják, hogy a hitben való példamutatást, a lelki életben való jártasságot, valamint az egyházfegyelem gyakorlását ugyanolyan hangsúlyos feladatnak tartották az elvek szintjén, mint az adminisztrációs és az anyagiakkal kapcsolatos teendőket.²⁴ Adódik azonban a kérdés, hogy mindennek hogyan lehetséges megfelelni.

Imre Lajos így fogalmazta meg a választ erre a kérdésre: „A jó presbiter csak az lehet, aki (...) igyekszik Isten népét a Mennyei Atyához vezetni (...) A keresztyén presbiter e reá váró felséges hivatást csak úgy töltheti be Isten dicsőségére s az anyaszentegyház javára, ha elméjében szüntelenül maga előtt tartja, hogy őt Isten nem uralkodni, hanem szolgálni hívta el, s ehhez képest gyakori könyörgésekkel kéri Istent, hogy legyen segítségül az ő erőtlenségében, tegye őt kegyelmével méltóvá a feladatára...”²⁵

Mindezek alapján megállapítható, hogy a presbitereknek szerteágazó feladatokban kellett akkor is megállniuk a helyüket. Ez csak imádságos lélekkel és a Szentírás folyamatos olvasása mellett lehetséges. A presbiterek személye fontos volt a gyülekezet életében, sok múlott rajtuk. Különösen egy olyan gyülekezetben, mint a debreceni. Éppen ezért nem volt mindegy, hogy a presbiter tisztában van-e saját feladataival és kötelességeivel, mert „a magasztos tisztét meg nem értő presbiter vak őr, néma hírnök, béna harcos, sánta futár, betegségben járatlan orvos, e földön iszonyat, a földön túl kárhozat. Az igaz presbiter Istennek jó és hű szolgája, aki kevesen hűnek találtatván sokra bizatik. Legyünk mi ezek közül valók!”²⁶

²³ [n. n.] (1924a): Atyáink egyházi életéből, In: *Vasárnap*. 11. 1. 3.

²⁴ Ez utóbbit a törvény is nyomtatékosította: „A presbiterek minden olyan károsodásért, amely a presbitérium ténye vagy mulasztása által állt elő, kárpótlással tartoznak.” MREt 1906. 46.

²⁵ IMRE (1923), 185.

²⁶ ERDŐSS (1924), 75.

3. „Rohanva futunk a nagy lejtőn, melynek végén az erkölcsi bukás szédítő meredélye vár”²⁷ – megoldási javaslatok a debreceni gyülekezet problémáira

1923-ban és 1924-ben két nagyívű munka is foglalkozott a debreceni egyház helyzetével. Az elsőt *A debreceni egyház jövőjéért* címmel 3 tekintélyes egyháztag: Magoss György, Balogh István és Szűcs Géza fogalmazta meg és terjesztette fel a presbitérium elé megtárgyalásra.²⁸ A *Vasárnap* hetilap 1923. május 27. és július 15. közötti számaiban folytatólagosan közölte az *emlékiratot*. A másik tanulmányt Balla Bertalan állította össze az első debreceni presbiteri konferenciára, *A debreceni presbiter egyháztársadalmi feladatai* címmel. A *Vasárnap* hetilap 1924. március 9. és április 13. közötti számaiban tette közzé. Bár a két munka más céllal készült, a kettő összevetésével egy összetett képet kaphatunk a debreceni gyülekezet gondjairól, a mindennapjait érintő vitás kérdésekről.

Valamennyi szerző egyetértett abban, hogy a debreceni reformátusság legnagyobb problémája a gyülekezet hatalmas méretében, az életszerűtlen tagoltságban és a túlságosan is kevés lelképásztorban keresendő. Magoss Györgyék véleménye az volt, hogy a parókiális beosztások hosszútávon alkalmatlanok lesznek a gyülekezet összefogására, ezért a több gyülekezetre való széttagolódást tartották kívánatosnak.²⁹ Balla Bertalan nem ment ilyen messzire, véleménye szerint a parókiális tanácsok megalakításával és komolyan vételével a legtöbb nehézség kiküszöbölhető lett volna. Azt azonban mind a két dolgozat aláhúzta, hogy a nyolcadik parókiális körhöz tartozó lelkészi állást haladéktalanul létre kell hozni. Továbbá a tanyasi istentiszteletek rendszeres tartására – 14 helyszínen várták a tanyasi hívek a lelkészek érkezését – két utazó lelkészi státuszt kell szervezni. Amíg ez nem történik meg, addig segédmunkaerőt kell szolgálatba állítani, ugyanakkor azt sem tagadták el, hogy a lelkészek, különösen a beosztott lelkészek javadalmát rendezni kell, mert tarthatatlan állapotok uralkodtak.³⁰

²⁷ BALLA (1924), 37.

²⁸ Egy helyen arra találunk utalást, hogy többen vettek részt a tanulmány megírásában, de mások nincsenek konkrétan megnevezve.

²⁹ Juhász Nagy Sándor egyik előadásában a probléma okát hasonlóban látta: „a városi nagy egyház be van osztva apró falusi egyházközségek kereteibe...”, a megoldást azonban ellenkező előjellel képzelte el. Szerinte az egységes gyülekezet szervezetét mindenképpen meg kell őrizni, de a gyülekezetet az egyházmegye helyett közvetlenül az egyházkerület alá lenne érdemes beiktatni. In: [n. n.] (1924b), 33.

³⁰ BALLA (1924), 37.; MAGOSS György – BALOGH István – SZÜCS Géza (1923): *A debreceni egyház jövőjéért*, In: *Vasárnap*. 10. 22. 85.

A második témakör, amellyel kapcsolatban megfogalmazták kétélyeiket, meglátásaikat és javaslataikat a szerzők, a belmisszió. Egymástól függetlenül arra a megállapításra jutottak, hogy a vasárnapi templomi istentiszteletek a legfontosabbak, de nem elégségesek egy ekkora gyülekezet életében. Így szükséges evangelizációkat, bibliaköröket, vasárnapi iskolákat, vallásos estélyeket, hitvédelmi, valamint a sákramentumokkal kapcsolatos előadásokat, ifjúsági alkalmakat szervezni, a meglévőket feltétlenül megtartani. „A lelki munkások száma és helyzete mellett szaporítani, javítani és fejleszteni kell a lelki munka különböző alkalmait, kereteit és lehetőségeit is.”³¹ Balla a belmissziói munka erősítésére két további ajánlatot fogalmazott meg. Egyfelől hangsúlyozta az egyháztársadalmi egyesületek jövőbeni jelentőségét, másrészt a diakónusi tisztség megszervezését is szorgalmazta. „Lelkészek, presbiterek és diakónusok vállvetett együttműködése s ügybuzgósága alapozhatná meg csak igazán egyháztársadalmunk újjá alakított, felfrissített és lüktető életét.”³² A szeretetszolgálat ügyét Magoss Györgyék is elengedhetetlennek tartották, ezért korszerű szeretetintézmények felállítását javasolták. A debreceni gyülekezet közösségében működő Debreceni Kálvinista Templomegyesület munkájáról mindkét írás elismerően nyilatkozott. A belmisszió feladatául jelölték ki a szerzők az ifjúsággal, iskolákkal kapcsolatos feladatokat, az egyházzenét, házi istentiszteleteket érintő teendőket is.

Egy gyülekezet jól működő életéhez a megfelelő méretű, állapotú és funkciójú épületek és ingatlanok is szükségesek. Az infrastruktúrát éppen ezért fontosnak látták Debrecenben is. Ebben a témában egyaránt megfogalmazódott a meglévő építmények karbantartása és újak építése, a temetők rendbetétele, a harangok és orgonák javítása, beszerzése, a Kálvinház megépítésének célja, a kihasználatlan helyiségek átalakítása, a templomok fűtésének beépítése.³³ Rengeteg feladat, de vajon hogyan lehet mindezt megvalósítani?

„Amikor a mi szeretett debreceni egyházunk javát és üdvét célzó kívánalmainknak és javaslatinknak, a tisztelet, a kötelesség és felelősség érzelmeitől vezettetve a föntebbiekben szerény hangot adtunk: nyitott szemmel cselekedtük azt. Állandóan számot vetettünk nevezetesen az egyház anyagi

³¹ MAGOSS – BALOGH – SZÜCS (1923), 90.

³² BALLA (1924), 42.

³³ I. m. 55.; MAGOSS – BALOGH – SZÜCS (1923), 98.

helyzetével. Egy pillanatig nem maradt előttünk rejtve az a körülmény, hogy a fentebbi kívánalmak és javaslatok véghezvitelére a mai rendkívül súlyos pénzügyi helyzetben olyan anyagi eszközök szükségesek, amelyek a debreceni egyháznak mint intézménynek vagyoni erejét és teljesítőképességét messze meghaladják.³⁴

Magoss Györgyék egyébként két ponton látták javíthatónak az egyház anyagi helyzetét. Egyfelől arra tettek utalást, hogy az egyház tulajdonában lévő vagyont jövedelmezőbben is fel lehetne használni. Másrészt hitet tettek az önkéntes adózás bevezetése mellett.³⁵ Az önkéntes adózás rendszerét Balla Bertalan is kívánatosnak tartotta volna, különösen is a holland reformátusok példáját látva. Ugyanakkor keserűen állapította meg, hogy ettől nagyon messze állt a debreceni gyülekezet, hiszen „...amíg a holland reformátusok a legtöbb virágzó egyházközséget kizárólag önkéntes adományokból tartják fenn, addig nálunk a kivetett egyházi adót is igen sokszor csak végrehajtás útján lehet behajtani.”³⁶

A fent idézett szerzők az egyház megújulásának egyik kulcsát az anyagi lehetőségekben látták. A következőkben nézzük meg, hogy az adózás területén milyen vitás kérdések merültek fel a debreceni presbitériumban.

4. „Nemes és eléggé nem méltányolható tradíció református egyházunkban, hogy a hívek áldozatkészsége, hitükhöz és egyházukhoz való ragaszkodása mindég előteremtette azokat az anyagi javakat, amelyekre szüksége volt...”³⁷ – adóügyek

A debreceni egyházközség pénzügyi gazdálkodásában – hasonlóan a többi református egyházközséghez – a bevételi oldalon jellemzően az ingatlanok és földek jövedelmei, a perselypénzek és adományok összegei, valamint a hívekre kivetett egyházi

³⁴ I. m. 110.

³⁵ „...igazán virágzó egyházi élet csak ott van, ahol nem a kényszeradózás, hanem az önkéntes megajánlás rendszere dívik.” In: I. m. 115.

³⁶ BALLA (1924), 51.

³⁷ [n. n.] (1923b): A presbitérium és az egyházközségi közgyűlés határozata az egyházi személyi adó ártértékelése tárgyában, In: *Vasárnap*. 10. 4. 13.

adó tételei voltak megtalálhatóak. A bevételeknek fedezniük kellett a gyülekezet, valamint az intézmények működési költségeit, ami azt jelentette, hogy a pénzügyi gazdálkodás sok munkával, döntéssel és olykor vitás ügyekkel is járt. Az egyik leginkább érezhető és nagy érdeklődést kiváltó kérdéskör a gyülekezet tagjai életében az adózás volt. Különösen is az 1920-as évek első felében, amikor az átélt megrázkódtatások következtében a gazdaság romokban hevert, az infláció pedig korábban elképzelhetetlen méreteket öltött.

Az 1922. december 27-én megtartott presbiteri gyűlésen az előkészítő bizottság az aktuális helyzetet igyekezett felvázolni a presbiterek előtt. A tájékoztató szerint a gyorsan romló pénz világában a vagyonok utáni jövedelmek, ha megkésve is, de emelkedtek. Az egyházi vagyonadónál is növekedés volt várható. Ezen jogcím alatt a társadalom tehetősebb része az *egyenes adó* 10%-át fizette be az egyház kasszájába. A polgári kormányzat pedig az inflációt követve állapította meg a kötelezvényeket, amelyek az egyházi bevételekre is pozitív hatással voltak. A személyi adó bevételei azonban a háború kitörése óta nem változtak, ami hatalmas veszteséget okozott a gyülekezetnek.³⁸ A kiadási oldal számai közben folyamatosan emelkedtek. Már az 1922-es tanév kezdésekor felmerült a népiskolák esetében a beiratkozási adó kivetése, ezt azonban a presbitérium nem fogadta el.³⁹ A helyzet súlyosságát az *Egyetértés* hasábjain megjelent, a presbiteri gyűlés felvezetésének szánt újságcikk azzal érzékeltette, hogy csak abban a hónapban 7.5 millió korona kölcsönt volt kénytelen felvenni a gyülekezet kiadásai fedezésére.⁴⁰

A háború előtt megállapított egyházi személyi adó mértéke 2 korona volt. Ez az összeg a békeidőben 12 kg búza megvásárlására volt elég, és egy napszámos napidíját jelentette. Az *Egyetértés* szerzője szerint, ha a búza árához és a napszámokhoz igazítanák az adót, akkor 500 és 1000 korona közötti mértékben kellene azt megállapítani. Az előkészítő bizottság ennél óvatosabban fogalmazva, 400 koronában javasolta meghatározni az adó mértékét. A fentiek tükrében megállapítható, hogy a presbitérium megfontolt döntést hozott, és tekintettel volt az emberek nehéz helyzetére. A döntés azonban – már csak a természetéből fakadóan – nem aratott osztatlan sikert. A presbiteri

³⁸ TtREL I.99. c) 2067/1922.

³⁹ [n. n.] (1922a): Nem fogadta el a presbitérium a 80 korona beiratási-díj szedését az elemi iskoláknál, In: *Egyetértés*. 4. 200. 3.

⁴⁰ [n. n.] (1922b): A református egyház felemeli az egyházi adót, In: *Egyetértés*. 4. 303. 2.

gyűlésen 57 alkotó tagból hárman szavaztak a döntés ellen.⁴¹ Az egy nappal később tartott egyházközségi közgyűlésen,⁴² bár a javaslathoz hozzászólás nem érkezett, mégis 26 fő szavazott ellene, amely tekintve, hogy *aránylag kevés számban voltak jelen a döntéshozók*, egy jól érzékelhető ellenállást jelentett. Nyilván nem véletlen, hogy a *Vasárnap* hasábjain külön is foglalkoztak a 26 ellenállóval, akik között akadtak presbiterek is.⁴³

Kövér Gyula – a határozat ellen szavazók egyike – egy nyilatkozatban fejtette ki, hogy miért nem értett egyet a döntéssel. Kövér szerint, bár papíron ki lehetett mutatni, hogy a békebeli két korona többet ért, mint 1922-ben a 400 korona, a kettőt azonban mégsem érdemes párhuzamba állítani, hiszen az emberek helyzete sem hasonlítható össze. Meglátása szerint az ilyen mértékű adóemelés csak tovább növeli az amúgy is jelentős adóhátralékokat, amelyeket a gyülekezet nem fog tudni behajtani. A hívek, a szegény sorsú egyháztagek pedig még inkább távol fognak maradni a gyülekezettől. Kövér 100, legfeljebb 200 koronában állapította volna meg a személyi adót, és a vagyonadó 10%-os kulcsát emelte volna magasabbra, hogy a vagyonosabbak fizessenek többet, ezzel is segítve a szegények élethelyzetét. Mindazonáltal kijelentette, hogy a maga részéről teljesíteni fogja a határozatban előírtakat, csupán sajnálja, hogy az egyház nem a legszegényebbek érdekeit tartotta szem előtt. Természetesen a viszontválasz sem maradt el. A *Vasárnap* szerzői hamis állításnak tartották azt, hogy az adóhátralékok eddig is magasak lettek volna. Az eddigi adóelmaradások miatt pedig nem az adó mértékét, hanem az emberek közönyét tették felelőssé.⁴⁴

Az adó emelése minden esetben az emberek nemtetszését váltja ki – ebben nincs semmi meglepő. Mindenesetre Kövér Gyula érvei elfogadhatóak, különös tekintettel arra, hogy a presbitérium határozata szerint az adóemelés nemcsak a következő, 1923-as évre, hanem a folyó 1922-es évre is érvényes volt, ami lényegében azt jelentette, hogy 1923-ban a híveknek kétszer kellett megfizetniük a megemelt egyházi személyi adót.

⁴¹ TtREL I.99. c) 2067/1922.

⁴² Az adóügyek döntései az egyházközségi közgyűlés jóváhagyása után váltak hatályossá, a törvény előírásainak megfelelően.

⁴³ [n. n.] (1923a): Följegyzések, In: *Vasárnap*. 10. 2. 6.

⁴⁴ KÖVÉR Gyula (1923): Nyilatkozat, In: *Vasárnap*. 10. 3. 10.

Bár 1922 decemberében még azt a tájékoztatást kapta a presbitérium, hogy a vagyonadó esetében megfelelő mértékű növekedés várható, a polgári adók emelése révén 1923 nyarára már nem tűnt ilyen jónak a helyzet. Az adóbevételek valóban emelkedtek, azonban az infláció még ennél is magasabb volt – a búza ára fél év alatt a kétszeresére emelkedett. Hiába folyt be tehát számszakilag több korona a gyülekezet kasszájába, a reálérték mutató csökkenést jelzett. A presbitérium június 17-i gyűlésén ennek érdekében a következő döntéseket hozták. Az egyházi vagyonadó megállapításánál, az eddigi gyakorlattól eltérően, nem az előző év egyenes adóját kell alapul venni, hanem a folyó évben megállapított adó mértékét. Ez azt jelentette, hogy a vagyonadó befizetése az eddigi éves ciklusokról áttért a negyedéves terminusokra.⁴⁵

A presbiteri gyűlésen Ekli József és Ecsedi István is a határozat ellen szólaltak fel, jelezve, hogy a tervezet azonnali bevezetése aránytalan terhet róna az emberekre, akik pedig nem tehetnek a kialakult helyzetről. Juhász Nagy Sándor⁴⁶ azzal érvelt a tervezet mellett, hogy csak a második félévben százmillió korona adóssága halmozódhat fel a gyülekezetnek, ami ellen mindenképpen tenni kell valamit. Végül a tervezetet egy kis módosítással – azoknak, akik augusztus 15-ig teljesítik a befizetést, kedvezményt biztosítottak – elfogadta a presbitérium.⁴⁷

1923. szeptember 13-án egy parázs hangulatú presbiteri gyűlést tartottak Debrecenben. A gyűlés előtt lemondott egyházi tisztségéről Juhász Nagy Sándor főjegyző és Márk Endre Gazdasági Bizottsági elnök is. Juhász Nagy azzal indokolta lemondását, hogy nem érezte azt a szolidaritást a közösségen belül, amire számított,⁴⁸ másrésről az általa is támogatott júniusi adószabályozás következtében a választói névjegyzékben

⁴⁵ TtREL I.99. c) 913/1923.

⁴⁶ A korábbi főjegyző és államtitkár 1923 tavaszán tért vissza bécsi emigrációjából személyesen Baltazár Dezső kérésre. Megérkezvén Debrecenbe, az egyházközségi főjegyzői tisztségét visszakapta. In: CSOHÁNY János (2004): *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából*. Debrecen, Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának Egyháztörténelmi Szekciója. 124.

⁴⁷ TtREL I.99. c) 913/1923; [n. n.] (1923b): A presbitérium megállapította az egyházi adót, In: *Egyetértés*. 5. 135. 1.

⁴⁸ Juhász Nagy Sándor hazatérése megosztotta a debreceni közvéleményt és a presbitériumot is, a megítélés pedig pártpolitikai alapon állt. lásd: SZÁSZ Lajos (2021): *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, Budapest, Doktori Disszertáció. 300.

szereplők egyharmada⁴⁹ kikerült az új összeírásból. A gyűlésen többen, így Ekli József, Vásáry István, Varga Lajos is amellet érvelt, hogy a presbitérium fogadja el a nevezettek – különösen Juhász Nagy Sándor – lemondását. Baltazár Dezső püspök mellett Szele György lelkipásztor érvelt⁵⁰ a döntés elutasítása mellett. Végül a szűk többség Baltazár indítványát támogatta.⁵¹ Bár a következő presbiteri gyűlés (1923.10.03.) beszámolójában már azt olvashatjuk, hogy „a múlt havi gyűlés kellemetlen incidense az alkalommal erősen érezte hatását. A presbiterek nagy számban elmaradtak. Elmaradt az egész ellenzék. A baloldal üres széksorai aggasztóan tátongottak, és többen megütközéssel néztek rá.”⁵² Mindez nem jelentette azt, hogy a kedélyek megnyugodtak volna. Ha csak az előzőleg megnevezett három személy – akik Juhász Nagy Sándor lemondásának elfogadása mellett érveltek – történetét tekintjük tovább, akkor azt láthatjuk, hogy Varga Lajos az 1923. év végi presbiterválasztáskor kikerült a presbitériumból.⁵³ Már mint alpolgármester, Vásáry István 1924-ben megnövekedett munkájára hivatkozva lemondott presbiteri tisztségéről – a presbitérium nem fogadta el lemondását.⁵⁴ Ekli József pedig továbbra is a kritikus hangadók táborának vezetője maradt.

Az októberi presbiteri gyűlésen további döntés született az egyházi vagyonadóval kapcsolatban. Az állam ugyanis egy rendkívüli vagyonadót vetett ki. A döntés értelmében a presbitérium ennek az egyenes adónak a 10%-át is kéri a hívektől. Márk Endre tiltakozásának adott hangot, kijelentve, hogy ez az új adó nem jelent mást, mint a hívek kettős megadóztatását, ami az eddigi emelések tükrében már nem támogatható. A többség azonban elfogadta a javaslatot.⁵⁵

⁴⁹ Az újságcikkekben azt találjuk, hogy az eddigi választók kétharmada tűnt el, de a pontos számokat megvizsgálva (1922: 9565 fő; 1923: 5674 fő) láthatjuk, hogy valójában az egyharmad eltűnéséről van szó. Természetesen az már önmagában is kérdéseket vet fel a debreceni gyülekezettel kapcsolatban, hogy a több mint 70.000 reformátusból miért csak ennyien fizették az adókat?

⁵⁰ Szele György érvelésében arra utalt, hogy nem szabad a pártpolitikát beengedni a presbitériumba.

⁵¹ [n. n.] (1923d): A debreceni református presbitérium bizalmi nyilatkozata Juhász Nagy Sándor és Márk Endre mellett, In: *Egyetértés*. 5. 215. 2–3.

⁵² [n. n.] (1923e): Százmillió korona a debreceni református egyház deficitje, In: *Egyetértés*. 5. 224. 2.

⁵³ [n. n.] (1923i): Presbitereket választott a református egyház, In: *Egyetértés*. 5. 282. 2.

⁵⁴ [n. n.] (1924d): Négy új református lelkészi állás szervezését mondta ki a presbitérium, In: *Egyetértés*. 6. 108. 1.

⁵⁵ [n. n.] (1923e), 2.

Bár 1923 során többször meg kellett emelni a kántorok és lelkészek stóladíját, valamint az anyakönyvi kivonatok adminisztrációja után fizetendő díjakat, sorjázta az újabb és újabb kérvények a presbitérium előtt, amelyek az orgonista kántoroktól érkeztek. A presbitérium helyt adva a kérelmeknek egy búzavaluta-alapú stóla és adminisztrációs díjszabást dolgozott ki, a békebeli árakat viszonyítási alapul véve. A rendszer lényege az volt, hogy a presbitérium a búza mennyiségében állapította meg a különböző díjakat, amelyeket minden hónap végén a budapesti búza tőzsdei értékei alapján kellett ezután aktualizálni a Gazdasági Bizottság tagjainak.⁵⁶

Ekkorra az *Egyetértés* kikerült Baltazár Dezső közvetlen irányítása alól, ezért nem csoda, hogy a határozatot kritizáló hangok is megjelentek az újság hasábjain. „Határozottan rossz vért szül a hívekben, akik az egyháztól több ideáлизmust várhatnak. Másfelől a stóla felemelésével azt is várhatná, aki megfizeti, hogy a lelkész kísérje is ki a temetőbe a halottat és a sírnál is mondjon egy imát, mint a többi debreceni felekezetről megvan...” A cikk arra a problémára is rámutat, hogy a hívek között különbség volt az anyagi áldozatvállalási képességet tekintve. Ez leginkább abban volt kimutatható, hogy akiknek volt búzája, azokat az infláció jóval kevésbé érintette. Az egyházközség erről a helyzetről ugyan nem tehetett, de figyelembe vehették volna a döntések meghozatalánál.⁵⁷

A válaszra majd egy hetet kellett várni. *A református egyház nem emelte az adót* címmel megjelenő írás két részből állt. Egyfelől egy nyilatkozatot találunk, amelyben az egyházközség elnöksége felhívja a figyelmet arra, hogy a szegényeknek az egyházi törvény mentességet biztosított a stóladíjak megfizetése alól. Továbbá egy *jókedvű adakozó* az egyház kiadásaival igyekezett igazolni az emelések mértékét.⁵⁸

A debreceni reformátusság anyagi ügyeit tekintve elmondható, hogy a 1920-as évek közepéig a túlélésért és fentmaradásért folytatott küzdelem jellemezte, majd az ország gazdaságának talpra állásával az egyház helyzete is konszolidálódott.⁵⁹

⁵⁶ TtREL I.99. c) 1503/1923.

⁵⁷ [n. n.] (1923f): Az októberi felemelt stóla a debreceni református egyháznál, In: *Egyetértés*. 5. 227. 1.

⁵⁸ [n. n.] (1923g): Az egyház nem emelte az adót, In: *Egyetértés*. 5. 233. 2.

⁵⁹ 1923 decemberében a harang, az orgona és a szőnyegdíjakat is emelni volt kénytelen a presbitérium. In: [n. n.] (1923i): Megdrágult a harangozás, In: *Egyetértés*. 5. 274. 1.; 1923 év

5. Összefoglalás

Ez az év a Magyarországi Református Egyházban a tisztújítás éve, legalábbis ami a presbiteri és főgondnoki tisztségeket illeti. Ebből a szempontból is hasznos az 1920-as évek debreceni presbitériumának történetét áttekinteni, az akkoriak gondolatait a tisztséggel, az egyház helyzetével vagy éppen az egyházi adó kérdésével kapcsolatban megismerni. Számos kérdés még ma is vitákat generál. Megszabja-e a presbitérium az adó mértéket, vagy legyen önkéntes adakozás? Vajon száz évvel később már készen állna egyházunk Magoss Györgyék ezirányú javaslatára? Mit kell tennie egy református presbiternek az egyháza jövője szempontjából? Egyáltalán miről szól a presbiteri tisztség? Népképviselő vagy szolgálat az Istennek? Kit válasszunk presbiternek? Megannyi kérdés, amelyekre ha válaszokat keresünk, érdemes előbb szétnézni az elődeink történeteiben, talán éppen a debreceni gyülekezet vezetése körében.

Kálvin János szavait mindenesetre érdemes komolyan vennünk a presbiterek választása és szolgálata ügyében: „Mert miután megértették, hogy a lehető legkomolyabb ügyben kell eljárniuk, csak a legnagyobb tisztelettel és gonddal mertek hozzáfogni. De legfőképpen buzgón esedeztek, és szüntelen kérték Istentől a bölcsesség és a tisztánlátás lelkét.”⁶⁰

Felhasznált irodalom:

- BALLA Bertalan (1924): A debreceni presbiter egyháztársadalmi feladatai, In: *Vasárnap*. 11. 10. 38.
BALTAZÁR Dezső (1924): Üdvözlés a presbiterek eskütétele alkalmával, In: *Vasárnap*. 11. 5. 18.
CSOHÁNY János (2004): *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából*. Debrecen, Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának Egyháztörténeti Szekciója.

végétől néhány hónap erejéig Baltazár Dezső fia, Baltazár János töltötte be a gyülekezet pénztárosi tisztségét, amelyről akkor mondott le, amikor több hivatali dolgozó állását is megszüntették a takarékoság jegyében. In: [n. n.] (1924c): Presbiteri gyűlés a református egyházban, In: *Egyetértés*. 6. 76. 1.; Baltazár Dezső első és második amerikai útjait is főként a nehéz gazdasági helyzet indokolta. In: SZÁSZ (2021), 277.

⁶⁰ KÁLVIN János (2014 [1559]): *Institutio Christianae Religionis – A keresztyén tanítás rendszere II*. Ford. Buzogány Dezső. Budapest, Kálvin Kiadó. 192.

- ERDŐSS Károly (1924): Az őskeresztyén presbiterek, In: *Debreceni Protestáns Lap.* 44. 9. 73–75.
- IMRE Lajos (1923): A református presbiter kiskatéja, In: *Vasárnap.* 10. 45. 179.
- KÁLVIN János (2014 [1559]): *Institutio Christianae Religionis – A keresztyén tanítás rendszere II.*
Ford. Buzogány Dezső. Budapest, Kálvin Kiadó.
- KÖVÉR Gyula (1923): Nyilatkozat, In: *Vasárnap.* 10. 3. 10.
- MAGOSS György – BALOGH István – SZÜCS Géza (1923): A debreceni egyház jövőjéért, In: *Vasárnap.* 10. 22. 85.
- [n. n.] (1922a): Nem fogadta el a presbitérium a 80 korona beiratási-díj szedését az elemi iskoláknál, In: *Egyetértés,* 4. 200. 3.
- (1922b): A református egyház felemeli az egyházi adót, In: *Egyetértés.* 4. 303. 2.
- (1923a): Följegyzések, In: *Vasárnap.* 10. 2. 6.
- (1923b): A presbitérium és az egyházközségi közgyűlés határozata az egyházi személyi adó átértékelése tárgyában, In: *Vasárnap.* 10. 4. 13.
- (1923c): A presbitérium megállapította az egyházi adót, In: *Egyetértés.* 5. 135. 1.
- (1923d): A debreceni református presbitérium bizalmi nyilatkozata Juhász Nagy Sándor és Márk Endre mellett, In: *Egyetértés.* 5. 215. 2–3.
- (1923e): Százmillió korona a debreceni református egyház deficitje, In: *Egyetértés.* 5. 224. 2.
- (1923f): Az októberi felemelt stóla a debreceni református egyháznál, In: *Egyetértés.* 5. 227. 1.
- (1923g): Az egyház nem emelte az adót, In: *Egyetértés.* 5. 233. 2.
- (1923h): Megdrágult a harangozás, In: *Egyetértés.* 5. 274. 1.
- (1923i): Presbitereket választott a református egyház, In: *Egyetértés.* 5. 282. 2.
- (1924a): Atyáink egyházi életéből, In: *Vasárnap.* 11. 1. 3.
- (1924b): A debreceni presbiterek konferenciája, In: *Vasárnap.* 11. 9. 33.
- (1924c): Presbiteri gyűlés a református egyházban, In: *Egyetértés.* 6. 76. 1.
- (1924d): Négy új református lelkészi állás szervezését mondta ki a presbitérium, In: *Egyetértés.* 6. 108. 1.
- RÉVÉSZ Imre (1924): Mit kell tudni minden református embereknek a Kálvin presbitériumáról? In: *Vasárnap.* 11. 17. 65–67.
- [R. I.] (1925): Második presbiteri konferencia előtt, In: *Vasárnap.* 12. 8. 36.
- [S. I.] (1924): A debreceni presbiterek konferenciája, In: *Vasárnap.* 11. 6. 21–22.
- SZÁSZ Lajos (2021): *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége.* Budapest, Doktori Disszertáció.
- SZENTPÉTERI KUN Béla (1924): A magyar református presbiter, In: *Debreceni Protestáns Lap.* 44. 10. 81–82.

Források:

- A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Fond I. A Tiszántúli Református Egyházkerület Iratai. 99. Debreceni egyházközség iratai. c. Jegyzőkönyvek.
- MREt 1906 – Egyházi törvények a Magyarországi Református Egyházban. Az 1904. év november havának tizedik napján megnyílt második budapesti országos református zsinat által alkotott kilenc törvénycikk. Debrecen, 1906.